

skiego ten Zbiór Praw oparty na zasadzie chronologicznej (uzupełniono go następnie jeszcze 5 tomami, w których też był zawarty — w tomie 42 część 1 i 2 — obszerny i staranny skorowidz przedmiotowy) miał posłużyć jako wstęp do wydania systematycznego Zводу Praw obowiązujących w Cesarstwie Rosyjskim, by z kolei podjąć pracę nad ich kodyfikacją, do czego jednak nie doszło.

A. F. Szabanow dając charakterystykę Pełnego Zbioru Prawa jako źródła zwraca uwagę, że wbrew tytułowi zawiera on poważne luki (A. N. Filippow naliczył 531 opuszczonych ukazów), a z drugiej strony szereg opublikowanych w nim aktów nie należy do dziedzin prawa. Pełny Zbiór Praw publikował również akty prawne już nie obowiązujące w czasie jego druku, co wynikało z roli, jaką przeznaczał mu M. M. Speranskij jako fundamentalnemu źródłu dla poznania historii państwa i prawa Rosji.

Drugi Pełny Zbiór Praw publikowany sukcesywnie, począwszy od 1830 r., objął czasokres 1825 - 1881 i w 55 tomach zawarł blisko 62 tys. aktów prawnych. Wreszcie Trzeci Zbiór zawierał akty prawne od 1881 r. aż do rewolucji 1917 r. Obfitość norm prawnych w absolutystycznej Rosji wskazywała na szczegółowość regulacji prawnej idącej w parze z jednoczesnym brakiem praworządności. Na zjawisko to zwracał już uwagę Lenin, którego celną charakterystykę systemu prawnego Rosji autor przytacza. Rozprawa A. F. Szabanowa ma istotne znaczenie i dla polskich badaczy zajmujących się dziejami ustroju i praw ziem polskich wchodzących w dobę zaborów w skład Cesarstwa Rosyjskiego.

W całości omawiany tom, wydany w minimalnym nakładzie 500 egzemplarzy, stanowi dowód żywotności radzieckich nauk historyczno-prawnych, które działając w różnych ośrodkach naukowych i dydaktycznych starają się z powodzeniem utorać drogę do publikacji wyników swoich badań, interesujących również historyków państwa i prawa innych krajów, nie tylko tych, których losy — jak Polski — ściśle się ze sobą spletały.

JULIUSZ BARDACH (Warszawa)

Istorija gosudarstwa i prawa zarubieżnych stran, t. II. Juridiczeskaja Litieratura. Praca zbiorowa pod red. P. N. Gałanzy i O. A. Zidkowa, Moskwa 1969, ss. 468.

Recenzowana praca jest drugim tomem podręcznika powszechnej historii państwa i prawa, opracowanego przez zespół pracowników katedry historii państwa i prawa Uniwersytetu im. Lomonosowa w Moskwie, obejmującym historię ustrojów państwowych i prawa epoki kapitalizmu, dzieje powstawania państw socjalistycznych oraz niepodległych państw tzw. trzeciego świata.

Przedmiot będący odpowiednikiem naszej „powszechnej historii państwa i prawa”, a wykładany na uniwersytetach radzieckich obok historii państwa i prawa ZSRR, zajmującej się dziejami ustroju terytoriów leżących obecnie w granicach Związku Radzieckiego, przechodził w ostatnich dziesiątkach lat pewne przeobrażenia pod względem zakresu i sposobu ujęcia wykładu. Zmianie ulegała także jego nazwa. Do roku 1949 była to „wsieobszczaja istorija gosudarstwa i prawa” i taki też tytuł nosił pierwszy powojenny podręcznik przedmiotu¹. W związku z zarzutem, że

¹ *Wsieobszczaja istorija gosudarstwa i prawa*, cz. I - IV, Juridiczeskoje Izdatielstwo Ministerstwa Justycji SSSR, Moskwa 1945 - 1947. Obszerny ten podręcznik (przeszło 100 ark. druk.) ograniczał się, jeśli idzie o wiek XIX, do „tradycyjnych” ram naszego przedmiotu, tj. do historii ustroju i prawa niektórych państw euro-

przyjęte określenie „wsieobsczaja” nie odpowiada zakresowi, skoro omawiana dyscyplina nie obejmuje dziejów ustroju i prawa ZSRR, a także historii wielu innych — wyłączonych zresztą z programu bez głębszego uzasadnienia — państw świata, po roku 1949 zaczęto zwać ją po prostu „historią państwa i prawa”. Pod tym tytułem ukazało się w latach 1949-1961 nowe, trzytomowe wydanie podręcznika², choć, jeśli idzie o zasięg terytorialny, zrobiono tu spory krok w kierunku „powszechności”, nie mówiąc już o dalszym wzroście objętości dzieła. Rychło też przystąpiono do opracowania trzeciej wersji podręcznika, której tom I, obejmujący historię państwa i prawa epoki feudalnej, ukazał się w 1963 r.³, a omawiany tu tom II — dopiero po 6 latach, już po reformie programu.

W 1967 r. powrócono do nazwy „wsieobsczaja istorija gosudarstwa i prawa”. Obecnie jednak stanowiło to odbicie nowych założeń programowych. Wprawdzie w dalszym ciągu chodziło tu o historię państw leżących poza terytorium ZSRR (uwidoczniono to w tytule nowego podręcznika przez dodanie „zarubieżnych stran”), lecz jednocześnie zmierzano do objęcia programem wszystkich tych „zagranicznych” państw, do stworzenia rzeczywiście powszechnej, światowej historii państwa i prawa, przy jednoczesnej tendencji do ogólnej kompresji materiału dydaktycznego. Burzliwy proces powstawania coraz to nowych państw na gruzach systemu kolonialnego i wzrastające zainteresowanie ich przeszłością, nie mogły pozostać bez wpływu na terytorialny zasięg przedmiotu, którego „tradycyjne” ramy okazały się, wobec sytuacji, w jakiej znalazł się świat po II wojnie światowej, zbyt ciasne. Już I tom, nowej edycji podręcznika (z 1963 r.) powiększony został o historię ustroju Indii i Chin w epoce niewolnictwa i feudalizmu, czym wyprzedzono pojawieniem się odrębnej pracy, wydanej w celu uzupełnienia ówczesnego kursu powszechnej historii państwa i prawa, a mianowicie historii państwa i prawa krajów Azji i Afryki⁴. W nowym tomie II zasięg terytorialny wykładu uległ — w porównaniu z poprzednim wydaniem — dalszemu znacznemu rozszerzeniu, przy jednoczesnym wydatnym (o przeszło połowę) zmniejszeniu objętości. Pogodzenie tych dwóch przeciwstawnych założeń programowych stało się możliwe — o czym będzie mowa — tylko dzięki zmianie ujęcia niektórych partii materiału w kierunku porównawczej syntezy procesu dziejowego.

Pod względem chronologicznym omawiany tom obejmuje czasy od połowy wieku XVII (rewolucja burżuazyjna w Anglii) do końca lat pięćdziesiątych XX w., a nawet „zahacza” o lata sześćdziesiąte tam, gdzie według redaktorów „było to niezbędne dla przedstawienia studentom zakończonego obrazu jakiejś ważnej tendencji historycznej w rozwoju państwa i prawa”. Wystąpiło to np. w części dotyczącej wyzwalania się krajów afrykańskich od zależności kolonialnej i powstawania państw niepodległych. Historia państwa burżuazyjnego zawarta została w dwóch

---

pejskich (Anglii, Francji, Niemiec, Włoch) i St. Zjednoczonych. Dopiero tom IV, zawierający historię najnowszej państw i prawa, rozszerzył wykład na Japonię, Chiny oraz na niektóre państwa Europy środkowej i południowej (Polska, Czechosłowacja, Jugosławia). Całość jednak do dziś wyróżnia się ilością materiału faktograficznego i solidnością opracowania, mimo zastrzeżeń, jakie budziła metoda wykładu. Por. J. Bardach, *Metoda porównawcza w zastosowaniu do powszechnej historii państwa i prawa*, CPH, XIV, 2, 1962 s. 42.

² *Istorija gosudarstwa i prawa* t. I, Gosudarstwennoje Izdatielstwo Juridiczeskoj Litieratury, Moskwa 1949; t. II 1951; t. III 1961.

³ *Istorija gosudarstwa i prawa zarubieżnych stran*, t. I, pod red. P. N. Gałanzy, Juridiczeskaja Litieratura, Moskwa 1963. Dodatek w tytule nowego wydania miał wyjaśniać, że chodzi tu o kraje leżące poza granicami dzisiejszego ZSRR.

⁴ *Istorija gosudarstwa i prawa stran Azii i Afriki*, oczerki, Izdatielstwo Juridiczeskaja Literatura, Moskwa 1964. Opracował zespół autorski pod red. N. A. Żeleznewa. Tomik ten obejmuje historię ustroju niewolniczego i feudalnego Chin, Indii, Indonezji oraz średniowiecznych państw Sudanu Zachodniego.

częściach, odpowiadających przyjętemu w nauce radzieckiej podziałowi na historię nowożytną i najnowszą. Część I objęła więc czasy powstania i rozwoju państw burżuazyjnych do roku 1917; wprawdzie w omówieniu wstępnym wyodrębniono tu podokresy: kapitalizmu wolnokonkurencyjnego i monopolistycznego, jednak tylko wykład historii ustroju Francji został wyraźnie przedzielony datą 1871 r. i specjalnym rozdziałem o Komunie Paryskiej. W pozostałych rozdziałach zastosowano jedynie wewnętrzne, zresztą zmieniające się, przedziały czasowe. W tej części podręcznika znalazł się zarys historii ustroju Japonii od czasów rewolucji burżuazyjnej 1867/8 r., Chin od lat siedemdziesiątych XIX w. oraz dzieje powstawania niepodległych państw Ameryki Łacińskiej w początkach XIX w. i ich pierwszych konstytucji, ze szczególnym uwzględnieniem dzieła Bolívara — konstytucji boliwijskiej z 1826 r. Osobny rozdział poświęcony został kształtowaniu się imperiów kolonialnych W. Brytanii, Francji, Holandii, Portugalii i Belgii, w czym znalazło wyraz wielkie zainteresowanie nauki radzieckiej ostatnich lat dziejami kolonializmu. Dziwi tylko brak wzmianki o historii niemieckich podbojów kolonialnych. Część druga, rozpoczynająca wykład formalnie od roku 1917, faktycznie zaś od zmian ustrojowych państw Europy i świata po zakończeniu I wojny światowej, również w znacznie zmniejszonej, w porównaniu z poprzednimi wersjami podręcznika, objętości zawarła szereg nowych rozdziałów, m. in. o dziejach państw Ameryki Łacińskiej w XX w.

Zasadniczym zmianom nie tylko pod względem zakresu, ale przede wszystkim ujęcia, uległy dwie ostatnie części podręcznika, dotyczące dziejów powstawania państw socjalistycznych oraz tworzenia się państw niepodległych w wyniku rozpadu kolonialnego systemu imperializmu. Pierwotnie założeniem autorów było zapoznanie czytelników z „procesem powstawania i rozwoju państwa i prawa narodów żyjących poza granicami dzisiejszego ZSRR w określonych konkretnych warunkach historycznych w każdym państwie z osobna (podkr. K.S.Z.) i w chronologicznym porządku”⁵. W omawianym tomie założenie to zostało urzeczywistnione tylko w części dotyczącej historii ustroju burżuazyjnego, co w „tradycyjnym” zakresie przedmiotu pozwoliło na dość szczegółowy wykład, nie ograniczający się do przedstawienia instytucji ustrojowych od strony przepisów prawnych, ale od strony praktyki funkcjonowania mechanizmu państwowego. Zabrakło tu natomiast miejsca na dalej idące uogólnienia dotyczące jakichś wspólnych tendencji w rozwoju państwa burżuazyjnego. Tylko wrywkowo sięgano tu do porównań między konstytucjami (np. japońskiej z 1889 r. do pruskiej z 1850 r.), a o modelu większości ustaw zasadniczych tej epoki — Karcie Konstytucyjnej z 1814 r. — znalazła się tylko krótka wzmianka, co w zestawieniu ze znakomitym syntetyzującym wywodem na temat XIX-wiecznego konstytucjonalizmu, jaki znalazł się w podręczniku M. Szczyńskiego⁶, jest zwracającym uwagę brakiem tego opracowania.

W dalszych częściach podręcznika autorzy poszli inną drogą. Historia państw demokracji ludowej została obecnie — inaczej, niż w poprzednim wydaniu⁷ — ujęta w sposób syntetyczny; zarysowany więc tu został proces kształtowania się państw demokracji ludowej w ogóle, jego historyczne przesłanki, dwa etapy rewolucji ludowo-demokratycznych (z wyj. Bułgarii, gdzie rewolucja od początku miała charakter socjalistyczny), przemiany polityczne i ekonomiczne lat 1944-48, pierwsze konstytucje. W podobny sposób ujęto historię azjatyckich państw demokracji ludo-

⁵ *Istorija gosudarstwa i prava zarubieźnych stran*, I, s. 8.

⁶ *Powszechna historia państwa i prawa*, t. II, Warszawa 1970, s. 215 i n.

⁷ *Istorija gosudarstwa i prava*, t. III, s. 229 i n. omawia kolejno przeobrażenia ustrojowe po II wojnie światowej w Albanii, Bułgarii, na Węgrzech, w Wietnamie, NRD, Mongolii, Polsce, Rumunii i Czechosłowacji.

wej, a w odrębnym rozdziale — konsekwencje ustrojowe rewolucji kubańskiej. Także w części dotyczącej „kruszenia” światowego systemu kolonialnego autorzy, stojąc wobec konieczności objęcia krótkim zarysem wielkiej liczby nowopowstałych w ostatnich latach państw, dali wykład syntetyczny, w ramach poszczególnych regionów świata (Azji południowej i południowo-wschodniej, Arabskiego Wschodu i Afryki tropikalnej), który w efekcie ograniczył się do bardzo tylko ogólnikowych spostrzeżeń.

Na uwagę zasługuje sposób przedstawienia w omawianym tomie historii prawa sądowego. Przede wszystkim została ona bardziej niż w poprzednim wydaniu oddzielona od historii ustroju i w całości zawarta w odrębnych rozdziałach („powstanie prawa burżuazyjnego i jego rozwój w XIX i pocz. XX w.”, „główne zmiany w prawie państw burżuazyjnych w okresie powszechnego kryzysu kapitalizmu”, „powstanie prawa państw socjalistycznych”), odpowiadających poszczególnym częściom podręcznika⁸. Jak to z reguły zdarza się w pracach zbiorowych tego typu, rozdziały bardzo się od siebie różnią sposobem ujęcia, zakresem i poziomem opracowania. Rozdział o prawie burżuazyjnym XIX i pocz. XX w. pióra profesora P. N. Gałanzy omawia kolejno poszczególne systemy prawne, których wyznacznikiem w prawie prywatnym były — poza systemem anglosaskim — tzw. wielkie kodyfikacje. W ich charakterystyce Gałanza nie ograniczył się do historii „zewnątrznej”, ale sięgnął także do ich najbardziej charakterystycznych postanowień. Wprawdzie treść poszczególnych kodyfikacji została przedstawiona mniej szczegółowo niż to miało miejsce w podręczniku „wsieobszcej historii” z 1947 r., lecz w sposób, pozwalający na lepsze czasem wyrobienie sobie poglądu na ich całokształt niż obszerne opracowania poświęcone wyłącznie problematyce burżuazyjnego prawa prywatnego, których nie brak w literaturze radzieckiej.

Autor rozdziału o przemianach prawa burżuazyjnego w czasach powszechnego kryzysu kapitalizmu, docent O. A. Żidkow, nawiązał wyraźnie do podręcznika z 1947 r., gdzie w opracowaniu porównawczo ujętej historii prawa sądowego w latach 1917 - 1947 udział brali specjaliści tej miary, co A. Lunc, E. A. Flejszyc (prawo cywilne) czy B. S. Utiewski (prawo karne). Rozszerzona tu tylko została baza porównawcza i zasięg czasowy wykładu (do lat sześćdziesiątych). Natomiast generalne wnioski pozostały te same. W rezultacie otrzymaliśmy zwięzły, syntetyczny obraz zmian systemu i źródeł prawa po I wojnie, a więc procesu załamywania się tradycyjnej struktury prawa z jej podziałem na prawo publiczne i prywatne, zmian w hierarchii norm, wraz ze wzrostem administracyjnych metod regulowania życia społecznego itd. W kolejnych paragrafach znalazła się krótka charakterystyka nowych tendencji w rozwoju poszczególnych dziedzin prawa, a więc w prawie cywilnym i handlowym, w prawie pracy, w prawie karnym i w procesie sądowym.

Nowy radziecki podręcznik jest próbą syntezy ogólnoswiatowego procesu rozwojowego w dziedzinie historii prawa i państwa, na wzór syntez opracowanych w nauce radzieckiej w innych dziedzinach historii; w tym uniwersalistycznym ujęciu stanowi więc może element do dyskusji na temat stosowania metody porównawczej w podręcznikach powszechnej historii państwa i prawa.

KATARZYNA SÓJKA-ZIELIŃSKA (Warszawa)

---

⁸ Rozdziału takiego brak jedynie w części ostatniej. Warto wspomnieć, że kształtowaniu się prawa w nowo powstałych państwach afrykańskich poświęcona została obszerna praca zbiorowa pod red. P. A. Ulianowskiego: *Prawo w niezawisimych stranach Afriki*, Izd. „Nauka”, Moskwa 1969.